

POHJALAISIA

kuuluisa kansan-
näytelmä ja
sen kiehtovat
syntyvaiheet

Timo Kallio · Anton Kangas · Artturi Järviluoma

POHJALAISIA

TIMO KALLIO, ANTON KANGAS, ARTTURI JÄRVILUOMA

POHJALAISIA

KUULUISA KANSANNÄYTELMÄ
JA SEN KIEHTOVAT SYNTYVAIHEET

Pohjalaisia – Kuuluisa kansannäytelmä ja sen kiehtovat syntyvaiheet

ISBN: 978-952-80-7076-4

© 2024 Timo Kallio

Osioiden II ja III tekijät: Anton Kangas ja Artturi Järviluoma

Taitto: Asmo Koste

Kansikuva: Tuomas Viljanen

Kustantaja: BoD - Books on Demand, Helsinki, Suomi

Valmistaja: BoD - Books on Demand, Norderstedt, Saksa

Isäni Reinon ja äitini Vuokon muistolle

SISÄLLYSLUETTELO

Esipuhe.....	8
Pohjalaisia – Kuuluisa kansannäytelmä ja sen kiehtovat syntyvaiheet	11
Vaikutusvaltainen draama	13
Pohjalaisten luonnokset ja tekijäepäilyt.....	13
Näytelmän valmistuminen ja juoni	14
Anonyymina Kansallisteatteriin.....	16
Suuri läpimurto	17
Artturi Järviluoma	23
Vaatimaton yhden kirjan mies.....	26
Kuka kirjoittikaan Pohjalaisia?	28
Kadonnut Härmäläisiä Pohjalaisten taustalla?.....	31
Anton Kangas.....	34
Kankaan kotiseutu Pohjalaisten tapahtumapaikkana	43
Milloin Härmäläisiä kirjoitettiin?	53
Kangas kommentoi Härmäläisissä omaa aikaansa	57
Enteellinen näytelmä.....	62
Käsikirjoitus Järviluomalle	62
Pohjalaisia viimeistellään	65
Luonnokset ja Järviluoman kertomukset Pohjalaisista	77

Kansanlaulut ja niiden tekijät.....	80
Pohjalaisia valmistuu	82
Miksi Järviluoma otti näytelmän omiin nimiinsä?.....	83
Vain ihmisiä; alavutelaisia ”härmäläisiä”	83
Pohjalaisia ja Puukkojunkkarit	86
Ooppera.....	90
Pohjalaisia valkokankaalle.....	92
Tuntematon Kangas	97
Kiitokset.....	100
 Pohjalaisten vaiheita	 102
Viitteet.....	109
Lähteet.....	126
 Pohjalaisten ensimmäinen luonnos täydennyksin.....	 132
 Pohjalaisia	 247

ESIPUHE

Isäni, historioitsija Reino Kallio tutki *Pohjalaisia* -näytelmää, kun hän kirjoitti tietokirjaansa *Häiriköintiä ja henkirikoksia* 2011. Hän pani merkille, kuinka huomiota herättävän autenttisesti *Pohjalaisia* kuvasi hänen kotiseutunsa Lapuan historiallisia oloja. Teoksen vuorosanoista ilmeni Lapuan pitäjän vanha hallitussääntö, mikä oli hänen mielestään vaatinut syvää paikallistuntemusta.

Kun isäni esitelmöi puukkojunkkareista Alahärmässä 2012, sikäläiset sukututkijat pyysivät häntä selvittämään paikallista perimätietoa, jonka mukaan *Pohjalaisia* ei olisi-kaan Artturi Järviluoman oma luomus, vaan pohjautuisi Anton Kankaan kadonneeseen

Reino Kallio (1939-2021).

Härmäläisiä –käsikirjoitukseen. Tehtävä sopi isälleni, sillä hän oli monissa eri yhteyksissä verrannut muistitietoa Lapuan alueella kirjallisiin dokumentteihin ja oli perillä suullisten lähteiden luotettavuudesta Härmän seudulla. Alahärmä kuului vanhaan Lapuan pitäjään *Pohjalaisten* tapahtuma-aikana 1850.

Tutustuessani isäni tutkimuksiin, huomasin, että *Pohjalaisten* luonnoksia säilytetään Suomalaisen kirjallisuuden seuran arkistossa. Kehotin häntä perehtymään niihin. Isäni ehdotti tällöin, että kirjoittaisin Anton Kankaasta lyhyen elämäkerran.

Näin teinkin ja kaksi artikkelia Anton Kankaasta ilmestyi 2013 ja 2014 eteläpohjalaisissa paikallishistorian lehdissä.

Tekijyys oli aiheena kiinnostanut minua kauan. Väitöstutkimukseni yhteydessä Teknillisessä Korkeakoulussa (TKK) vuosituhannen vaihteessa törmäsin ilmiöön nimeltä ”tekijyyden inflaatio”: Tieteellisiin julkaisuihin merkittiin hyvin löyhin perustein teijöiksi erilaisia projektikumppaneita ja esimiehiä. Näistä jälkimmäiset saattoivat vaatia nimeään julkaisuun pelkästään sillä perusteella, että he tekivät viimekätisen laaduntarkastuksen, vaikka muuta kontribuutiota työhön ei ollut. Tekijäluettelot tuppasivatkin paisumaan yleensä 3-15 nimeä pitkiksi, vaikka varsinainen tieteellinen panos oli yleensä 1-3 ihmisen aikaansaama.

Jos pelkkä laadunvarmistus riitti tekijäksi pääsyyn, eivätkö myös tieteellisten julkaisujen vertaisarvioijat tai tieteellisten lehtien editorit pitäisi mainita sellaisina? Ongelmia oli myös tekijäjärjestysten ilmoittamisessa. Tutkimuseettisen neuvottelukunnan¹ mukaan julkaisun päätekijää ei tarvinnut mainita ensimmäisenä, vaan se suositti, että noudatettaisiin tieteenalakohtaisia käytäntöjä. Joillain aloilla työtä valvova professori on tapana mainita ensimmäisenä tekijänä. Tällöin kunnia julkaisusta voi päätyä väärälle ihmiselle, sillä yleisenä tapana on viitata vain ensimmäiseen tekijään.

Ajatelkaamme, jos tällaista käytäntöä sovellettaisiin kaunokirjallisuuteen. Otetaan esimerkkinä vaikkapa Franz Kafkan kuuluisa romaani *Oikeusjuttu* (*Der Prozess*), jonka kirjoittajiksi kerrottaisiin Leonhard, Kafka ja Brod.

Rudolph Leonhard oli avant garde kustantamon (Verlag die Schmiede) edustajana tarkastanut työn laadun ja oli vastuussa julkaisemisesta, joten hänen nimensä olisi ensimmäisenä. Max Brod kokosi ja editoi romaanin kuolleen ystävänsä jälkeensä jättämistä käsikirjoituksista ja muistiinpanoista, joten myös hänellä olisi pääsy tekijäluetteloon.² Muuan Franz Kafkakin mainitaan, mutta teokseen viitattaisiin kuitenkin Leonhard et al., *Oikeusjuttu*.

Tavoissa ilmaista tekijät kirjallisuudessa ja taiteessa on puutteensa:

Julkisuuden henkilöiden omaelämäkerroilla on monesti kirjoittajia, joiden nimiä ei julkisteta. Tämä usein markkinointisyyistä ja siksi, etteivät haamukynäilijät halua nimeään opuksen kanteen. Oikeiden kirjoittajien pimittäminen on kuitenkin lukijoiden harhaanjohtamista.

Yksi Wolfgang Amadeus Mozartin pääteoksista *Requiem* on tapana merkitä; Mozart, kesk., millä viitataan keskeneräisyyteen. Teos on kuitenkin täysin valmis. Wolfgang

Amadeus Mozartin oppilas Frans Xaver Süssmayr viimeisteli sen. Oikea tekijämerkintä sille olisikin Mozart-Süssmayr. Se miksi jälkimmäisestä muusikosta vaietaan, liittyynee Mozartin ympärille pyörivään nerokulttiin. Kahdella tekijänimellä esitettävä *Requiem* himmentäisi Mozartin mainetta suurena säveltäjänä.

Hella Wuolijoen nimissä julkaistu kuunnelmasarja ja romaani *Työmiehen Perhe* näyttää osittain perustuvan puuseppä Frans Rantasen kadonneisiin käsikirjoituksiin, joita viimeksi mainittu oli lähettänyt Yleisradioon 1940-luvulla. Teosten tekijäksi ilmoitetaan edelleen pelkästään Wuolijoki, vaikka Rantanen olisi aihetta mainita toisena kirjoittajana.

Gustaf von Numersin *Elinan Surma* -näytelmän laadinnassa oli Kaarlo Bergbomilla huomattava osuus. Miesten välille puhkesi riita, sillä Bergbom halusi teokseen nimensä von Numersin rinnalle, mistä viimeksi mainittu kieltäytyi.³ Von Numersin sijaan oikeampi tekijämerkintä olisi von Numers-Bergbom.

Pohjalaisia -näytelmä esitetään yhä puhtaasti Järviluoman aikaansaannoksena, vaikka isäni esitti jo 2012-2014, että tekijöiksi tulisi mainita sekä Kangas että Järviluoma. Perusteita olisi jopa pelkän Kankaan ilmoittamiseen kirjoittajana. Tällöin Järviluoma ajateltaisiin teoksen dramaturgiksi.

Juhlistin Kankaan syntymän 150-vuotispäivää 6.9.2017 ja laadin kadonneesta *Härmäläisiä* -näytelmästä suuntaa-antavan rekonstruktion *Pohjalaisten* säilyneiden luonnosten avulla. Aiheesta kiinnostui *Ntamo*-niminen pienkustantamo. Sen valitsema kirjallisuudentutkija Hanna Karhu ehdotti, että luonnokset sekä *Pohjalaisten* loppuversio julkaistaisiin tarkan analyysin kera. Tämä sopi minulle, sillä tunsin käsikirjoitukset hyvin. Samalla syventäisin merkittävän, mutta vähän tunnetun kirjailijan Anton Kankaan henkilökuvaa ja esittelisin muutaman isäni aiemmin julkaisemattoman ajatuksen aiheesta. *Ntamossa* ilmeni kuitenkin vakavia aikataulu- ja muita ongelmia. Teos julkistetaan nyt *BOD*-kustanteena.

Toivon kirjani aikaansaavan muutosta siihen, kuka mainitaan *Pohjalaisten* kirjoittajana. Jos vanha tekijämerkintä säilyy, varkaus on kannattanut, vaikka siitä olisi jääty kiinni.

Ilmoitettakoon tekijät totuudenmukaisesti, niin tieteissä kuin taiteissa!

Helsingissä 4.3.2024.

Timo Kallio

POHJALAISIA
– KUULUISA KANSANNÄYTELMÄ
JA SEN KIEHTOVAT SYNTYVAIHEET

Härmän lakeutta. Kuva: Samuli Paulaharju 1930, Museovirasto, finna.fi

VAIKUTUSVALTAINEN DRAAMA

Kansannäytelmä *Pohjalaisia* kantaesitettiin 2.10.1914 Kansallisteatterissa Helsingissä. Sen viimeisteli vapaa toimittaja Artturi Järviluoma (1879-1942). Teoksen teema oli päivänpolttava; suuriruhtinaskunnan autonomiaa oltiin purkamassa ja *Pohjalaisten* nähtiin vastustavan venäläistämistoimia. Vuoteen 1917 mennessä näytelmää oli esitetty 2000 kertaa, enemmän kuin mitään muuta suomalaista teatterikappaletta siihen asti.⁴ Suosio ilmensi suomalaisten poliittista vastarintaa sortokaudella.

Pohjalaisten asema oli 1950-luvulle asti saman tapainen kuin Väinö Linnan *Tuntemattoman Sotilaan*.⁵ Teos rakensi kansakunnan henkistä perustaa. Se puhutteli maalaisia,⁶ köyhälistöä ja kulttuuriväkeä; nostatti valkoista kansallistuntoa, mutta menestyi myös työväennäyttämöillä.

Leevi Madetojan ”kansallisooppera” *Pohjalaisia* kantaesitettiin 1924. Samanimiset mykkä- ja äänielokuvat ilmestyivät 1925 ja 1936. *Pohjalaisten* päähenkilön mukaan nimettiin Jussi-paita, josta muodostui pohjalaisuuden symboli. Samainen Jussi komeilee myös Jussi-patsaassa, jolla elokuvantekijöitä on palkittu 1944 alkaen.

Lakeuden asukkaisiin *Pohjalaisia* piirsi lähtemättömän jäljen: Muun muassa Pentti Virrankoski (1984) ja Heikki Ylikangas (1990) ovat korostaneet, kuinka pohjalainen identiteetti perustui suurelta osin tähän teokseen.⁷ Klassikkonäytelmä innoitti synnyinmaakuntansa kirjailijoita, kuten Antti Tuuria romaanisarjassaan Pohjanmaa 1982-1997.⁸

Pohjalaisia käännettiin 11 eri kielelle. Se keräsi laajaa huomiota etenkin Virossa, Latviassa ja Pohjois-Amerikassa 1920-1930-luvuilla.^{9 10}

POHJALAISTEN LUONNOKSET JA TEKIJÄEPÄILYT

Oliko juhlittu draamasaavutus kuitenkin ilmoitetun tekijänsä luomus? Eri puolilla Suomea liikkui väitteitä, joiden mukaan Järviluoma ei olisi sen varsinainen kirjoittaja. Alahärmäläinen Antti Hilli kertoi tunnistaneensa vuonna 1914 *Pohjalaisia* samaksi kuin Anton Kankaan kirjoittaman, mutta hävinneen *Härmäläisiä* -näytelmän. Kangas (1867-1904) oli kotoisin samaiselta Härmän-

kylältä kuin Hilli. Hän oli aktiivinen nuorisoseuramies, opiskellut lakia, kieliä ja kirjallisuutta ja kääntänyt novelleja.¹¹

Pohjalaisten neljää luonnosta säilytetään Suomalaisen kirjallisuuden seuran arkistossa. Tässä julkaistaan niistä ensimmäinen. Sitä on täydennetty otteilla lopuista luonnoksista. Niiden sekä muun aineiston avulla perehdytään teoksen kirjoittajakysymykseen. Arvioidaan, minkä tyyppinen näytelmän muistettu alkuteksti, *Härmäläisiä* oli. Samalla valotetaan vuorosanojen taustoja ja poikkeamia viimeistelyyn näytelmään, joka julkaistaan uudestaan vuoden 1916 painoksen mukaisena. Katsojalle tai lukijalle hengentuote avautuu uudenaikaisena, kun sen syntytausta tehdään tutuksi.

Alkuperäisluonnoksia kaunokirjoista on Suomessa julkaistu vain joitakuita (mm. Aleksis Kiven kirjojen kriittisten editioiden yhteydessä). Harvoista merkittävistä teoksista ne ovat säilyneet yhtä hyvin. *Pohjalaisten* luonnosversiot ovat siitä erityisiä, että ne perustuisivat jonkun muun laatimaan pohjatekstiin.

Pohjalaisia olisi huomattavin suomalainen plagiaatti.¹² Tapaus on ainutlaatuisen jopa kansainvälisesti.

NÄYTELMÄN VALMISTUMINEN JA JUONI

Järviluoma viimeisteli *Pohjalaisia* loppuvuodesta 1913. Häntä tukivat eteläpohjalaiset ystävänsä Toivo Kuula sekä Jalmari Lahdensuo. Jälkimmäinen toimi Kansallisteatterin apulaisjohtajana ja ohjaajana. Järviluoma sijoitti näytelmään kansanlauluja, jotka oli kerännyt yhdessä Kuulan kanssa 1907. Näistä muutamia Kuula oli sovittanut ja tehnyt tunnetuiksi.¹³

Esikoisteos uhkui patrioottista Pohjanmaan henkeä. Sen vaiherikas juoni kertoo parista loppukevään päivästä pohjalaisessa maalaiskylässä noin 1850.

Ensimmäinen näytös

Antti Hanka palaa tutkintovankeudesta kahlehdittuna Harrin taloon. Häntä kyyditsee nuori vanginkuljettaja Jussi Harri. Häjy-suutari oli pilkannut Antin morsianta Maijaa, mistä tulistuneena Antti oli puukottanut suutaria. Harrin talon isäntä Erkki Harri käy pitkän dialogin toisen vanginkuljettaja Koljolan kanssa

körttiläisyydestä, häjyistä ja paikkakunnan vallesmannin harjoittamasta väkival-
lasta. Talossa asuu koturina Salttu, joka juopottelee ja metelöi Kaappo-rengin
kanssa. Kaisa ojentaa miestään Salttua juopottelusta.

Aisakellon ääni kuuluu vainiolta - vallesmanni saapuu. Hän haluaa katsoa
Antti Hangan vankipassin ja vaatii talonpoikia ottamaan lakin päästään. Kun
talopojat niskuroivat, vallesmanni uhkaa tuoda kasakoita talonpoikien riesaksi.
Jussi Harri kieltäytyy ottamasta lakkia päästään. Vallesmanni huutaa hänelle,
että ”*Lurjus!*” lyöden piiskan varrella lakkia.

Kun suuttunut vallesmanni on poistunut, jännitys laukeaa ja Maija alkaa saar-
nata körttiuskoa. Erkki Harri hermostuu Maijan puheista ja hän päättää körttejä
ärsyttääkseen järjestää talossaan tanssit.

Toinen ja kolmas näytös

Väki valmistautuu tansseihin samalla, kun Heikki saarnaa viinattomuuden iha-
nuutta. Jussi kannustaa Heikkiä, mutta repii oman raittiuslupauksensa, sillä ha-
luaa olla vapaa sitoumuksista. Körttiläinen Hilapielen Heta painostaa Maijaa
riisumaan korut ja varoittaa maailmallisista turhuuksista.

Tansseihin tunkeutuu Karjanmaan Köysti kymmenen häjyn kanssa. He aiko-
vat varastaa lampaita. Jussi puolustaa taloa ja on ajautua puukkotappeluun.
Riita päättyy painiotteluun, jonka Jussi voittaa. Tanssien aikana Liisa ja Jussi
rakastuvat. Kuullaan myös, että Antti on tuomittu Siperiaan vietäväksi. Valles-
mannia syytetään kohtuuttoman tuomion aikaansaamisesta. Herastuomari ker-
too, että vallesmanni on päättänyt sijoittaa taloihin kasakoita, mikä on talonpo-
jista nöyryyttävää.

Väärämielinen vallankäyttö laukaisee konflikteja: Heta kehottaa Maijaa va-
rastamaan, mikä aikaansaa riidan. Maija auttaa Antti Hangan karkaamaan. Paos-
ta kerrotaan vallesmannille, joka kuulustelee yhdessä kriivarin ja herastuoma-
rin kanssa talonpoikia. Vallesmanni syyttää kuulusteluissa Antin karkaamisesta
Jussia. Sen päätteeksi hän ruoskii Jussia laittomasti herastuomarin varoituksista
piittaamatta. Toteutuu herastuomarin ennustus kapinasta –joesta joka ”*tulvii yli
äyräidensä ja särkee tieltään kaiken.*” Piiskattu Jussi puukottaa vallesmannin
kuoliaaksi ja vallesmannin pistoolin laukaus surmaa hänet. Kuolevan Jussin

kuuluu viimeinen repliikki tiivistää *Pohjalaisten* kansallismielisen sanoman: ”Näen kansan kulkevan kirkkahan otsin. Se kansa ei koskaan nöyry ruoskaa tottelemahan.”

ANONYYMINA KANSALLISTEATTERIIN

Lahdensuo esitteli uunituoreen käsikirjoituksen Kansallisteatterin johtokunnan kirjalliselle jaostolle talvella 1914. Tekijää ei tässä yhteydessä kerrottu. Jaoston jäsenistä Eino Kalima ja Kaarle Laurila luulivat draamanlaatijaksi Santeri Alkio-ta, Juhani Aho puolestaan Lahdensuota.¹⁴

Ensikäsittelyssä Juhani Aho ja Santeri Ivalo vastustivat kappaleen pääsyä ohjelmistoon ja asia jäi pöydälle. Toisella yrittämällä huhtikuussa 1914 *Pohjalaisia* hyväksyttiin. Taustalla oli Ahon kannanmuutos. Hän tosin hymähti, ettei näytelmä olisi mikään kassamagneetti.¹⁵ Lahdensuo oli päätöksenteon aikana (20.3.1914) nimitetty Kansallisteatterin pääjohtajaksi syyskaudesta 1914 alkaen,¹⁶ mikä lienee vaikuttanut näytelmän läpimenoon.

Kun *Pohjalaisia* harjoiteltiin, maailma pauhui: Ensimmäinen maailmansota oli syttynyt heinä-elokuun vaihteessa 1914. Kansallisteatterin henkilökuntaa jäi

Jussi on kuollut. Kansallisteatterin esityksestä 1.10.1915. Liisan (Päiviö Horsma) sylissä Jussi Harri (Teuvo Puro) Erkki Harri (Emil Falck) seisoo heidän takanaan. Herastuomari (Hemmo Kallio) vasemmalla kyykistyneenä. Maija Harri (Aili Somersalmi) oikealla. Kaisa (Mimmi Lähteenoja) toinen oikealta. Kuva Matti Lehtiön hallussa.

POHJALAISIA oli ilmestyttyään vuonna 1914 valtakunnallinen suurmenestys. Teos keräsi myös laajaa kansainvälistä huomiota. Draamakappaleen tulkittiin vastustavan Venäjän sortotoimia Suomen suuriruhtinaskunnassa. Päähenkilöinä oli pohjalaisia rikollisia eli häyjä, talonpoikia, köyhälistöä sekä ylemmyydentuntoinen vallesmanni. Sen pohjalta laadittiin ooppera sekä kaksi elokuva, jotka yhdessä näytelmän kanssa vaikuttivat syvästi pohjalaiseen identiteettiin.

"Pohjalaisia on kotimaisen näytelmäkirjallisuutemme kestävimpiä ja aatepohjaltaan merkitsevimpiä saavutuksia."

Oliko bravuuridraama kuitenkin ilmoitetun tekijänsä Artturi

— Ajan Suunta 5.12.1936

Järviluoman kirjoittama? Nuorisoseuramies Antti

Hilli tunnisti ensiesityksessä 1914 *Pohjalaisia* samaksi kuin Anton Kankaan (1867–1904) kadonneen

Härmäläisiä-näytelmän. Sekä Hilli että Kangas olivat kotoisin Alahärmän Härmänkylältä. Nuorena kuollut Kangas oli kääntänyt kaunokirjallisuutta ja vaikuttanut suomalaisissa kulttuuri- sekä nuorisoseurapiireissä.

Perehdymme *Pohjalaisten* erikoislaatuiseen syntyhistoriaan. Julkaisemme myös näytelmän luonnoksia ja sen loppuversion.

Pohjalaisia lienee 1900-luvun merkittävin kotimainen näytelmä. Unohdettu Anton Kangas olisi sen ansiosta yksi viime vuosisadan huomattavimmista suomalaisista kirjailijoista.

Kirjani teossa minua ovat ohjanneet historioitsija, FT Reino Kallio, teatterihistorioitsija, dosentti Pentti Paavolainen ja kirjallisuudentutkija, FT Hanna Karhu.

ISBN 978-952-8070-76-4

9 789528 070764